

3. 'Ροῦφος. 'Ο 'Ροῦφος (Mutianus Rufus (1471–1526), ἀπέ- τέλεσεν ἐν 'Ερφούρτῃ τὸ κέντρον εὐρυτάτου κύκλου ἀνθρωπιστῶν. Εἰ καὶ μὴ ἦτο συγγραφεὺς βιβλίων, ὅμως διὰ τῆς ἀξίας καὶ δραστη- ριότητος ἔσχεν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν καὶ κατέστη ὁδηγὸς εἰς τοὺς νέους. 'Ἐκ τῶν καταλειφθεισῶν πολλῶν ἐπιστολῶν¹ γινώσκο- μεν τὰς γνώμας αὐτοῦ, ὅτι δηλαδὴ προεθυμεῖτο νὰ συνάψῃ χρι- στιανικὴν θεολογίαν καὶ ἀρχαίαν φιλοσοφίαν καὶ ὅτι δὲν ἐνέκρι- νεν, ἀλλὰ τοῦναντίον προσέβαλλε τὰ δόγματα καὶ τὴν λατρείαν τοῦ χριστιανισμοῦ· ἐπίστευεν ὅτι τὸ θεῖον πνεῦμα ἀποκαλύπτεται εἰς πάσας τὰς θρησκείας καὶ ὅτι σπουδαιότητα ἔχει τῷ ἀνθρώπῳ οὐχὶ ἡ τήρησις τύπων, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ διαγωγή.

'Ἡ τῶν ἀνθρωπιστῶν τάσις πρὸς γενικὴν τινα καὶ μορφωτι- κὴν τῶν ἀνθρώπων θρησκείαν συνέπεσε μετὰ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως, ἧς κύριος ἀντιπρόσωπος ὑπῆρ- ξεν ὁ Λούθηρος. Οἱ ἀνθρωπισταὶ καὶ οἱ μεταρρυθμισταὶ εἶχον ἐν ἀρχῇ συμφωνίαν καὶ οἶονεὶ συμμαχίαν κατὰ τοῦ παπικοῦ συ- στήματος καὶ τῶν μοναχῶν. 'Ἄλλ' ἐνῶ ἐκεῖνοι συνῆπτον μετὰ τῆς ἀπλῆς ἠθικῆς τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν περὶ βίου ἀρχαίαν φιλοσοφίαν, ὁ Λούθηρος ἐπιλαμβανόμενος τῆς μεταρρυθμίσεως περιήρχετο κατ' ἀρχὰς εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ πᾶσαν θύραθεν παιδείαν².

2. ΛΟΥΘΗΡΟΣ

1. Βίος καὶ συγγραφή. 'Ο Μαρτῖνος Λούθηρος (Martin Luther) ἐγεννήθη τῷ 1483 ἐν Eisleben τῆς Σαξονίας ἐκ γονέων χω- ρικῶν· ἐσπούδασεν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς 'Ερφούρτης φιλοσοφίαν καὶ προωρίζετο ὑπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ νομικά. 'Ἐκ τυχαίου δὲ συμ- βάντος (ἐσώθη ἐκ κεραυνοῦ πεσόντος πλησίον καὶ φονεύσαντος φίλον αὐτοῦ) ἀπεφάσισε νὰ γίνῃ μοναχός. Εἰσῆλθεν εἰς τὸ μονα-

¹. Τὰς ἐπιστολάς τοῦ 'Ρούφου συνήγαγεν, ἐπεξεργάσθη καὶ ἐξέδωκε (μετὰ βιογραφίας) ὁ C. Krause, τῷ 1885, καὶ ὕστερον (τῷ 1890) ὁ Gillert.

². Περὶ 'Ρούφου ἐπιθι F. Halbauer, M. Rufus und seine Geistes- gesch. Stellung. 1929.

στήριον τῶν Αὐγουστινιανῶν ἐν Ἐρφούρτῃ καὶ γενόμενος ἱερεὺς τῷ 1507 ἐσπούδασε θεολογίαν· μετ' ὀλίγον δ' ἐγένετο καθηγητῆς ἐν τῷ νεωστὶ ἰδρυθέντι πανεπιστημίῳ τῆς Βιττεμβέργης. Δυσμενῶς διατεθειμένος πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν καὶ λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν ἀφετηρίων γραμμάτων τοῦ πάπα (indulgentiae, συγχωροχάρτια) παρῆλθεν εἰς τὸ μέσον τῷ 1517 σφοδρὸς ἐπικριτῆς διὰ τῶν περιωνύμων 95 θέσεων καὶ ἐντόνως τὰς ἑαυτοῦ θεωρίας ὑπεστήριξεν. Τῷ δ' ἐπομένῳ ἔτει κληθεὶς εἰς Αὐγούσταν (Augsburg) ἠρνήθη νὰ παράσχη τὴν ὑπὸ τοῦ παπικοῦ ἀντιπροσώπου (καρδινάλιου Καγετάνου) αἰτουμένην παλινοψίδαν (reverso). Ἀφορισθεὶς ὑπὸ τοῦ πάπα προσέφυγεν εἰς οἰκουμένην σύνοδον καὶ μετὰ τῶν φοιτητῶν καὶ ὁμοφρόνων ἔκαυσε δημοσίᾳ πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Βιττεμβέργης τὴν παπικὴν βοῦλλαν καὶ ὅλην τὴν συλλογὴν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Εἰς τὸ ἐν Βορματία συγκληθὲν (τῷ 1521) συνέδριον τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων προσελθὼν ὑπερεμάχησε τῶν μεταρρυθμιστικῶν αὐτοῦ θεωριῶν· κινδυνεύσας δὲ ὕστερον νὰ συλληφθῆ καὶ διασωθεὶς διὰ Φρειδερίκου τοῦ σοφοῦ ἐνεκλείσθη πρὸς ἀσφάλειαν ἐν τινι φρουρίῳ, ἐνθα καὶ ἠσχολήθη περὶ τὴν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου μετάφρασιν τῆς ἁγίας Γραφῆς. Οὕτως ἡ πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν διάστασις ἀπέβη ἀγεφύρωτος καὶ τὸ σύστημα τοῦ θρησκευτικοῦ τούτου μεταρρυθμιστοῦ διεδίδετο αἰεὶ εὐρύτερον. Ἐπηκολούθησαν δ' αἱ ἔριδες αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἐρασμὸν, τὸν Ζβίγκλιον καὶ ἄλλους. Τῷ 1525 ὁ Λούθηρος ἐνυμφεύθη τὴν πρῶην μοναχὴν Λίκατερίνην, ἐξ ἧς καὶ ἔσχε πολλὰ τέκνα. Τέλος κεκμηκῶς καὶ βαρύθυμος ἐγκατέλιπε τὴν προσφιλῆ Βιττεμβέργην καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν γενέτειραν Eisleben, ὅπου ἀπέθανε τῷ 1546 καταλιπὼν πολυάριθμα συγγράμματα¹. Ἐκ τούτων μνημονεύομεν τὰ «Πρὸς τοὺς χριστιανοὺς εὐγενεῖς τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους»², «Περὶ τῆς ἐλευθερίας

¹. Ὡς συγγραφεὺς εἶναι ὁ Λούθηρος διαπρεπῆς καὶ συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς γερμανικῆς γλώσσης.

². «An den christlichen deutscher Nation», 1520.

τοῦ χριστιανοῦ»¹, «Ἐπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν»² καὶ τὸ «Περὶ ἀνελευθερίας τῆς βουλήσεως»³.

2. Δογματικαὶ θεωρίαι. Ὁ Λούθηρος ἐθεώρει τὴν ἁγίαν Γραφήν ὡς τὴν μόνην πηγὴν πρὸς γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ὡς τὸν μόνον γνώμονα τῆς πίστεως. Πρὸς κατανόησιν δ' ἐκείνης δὲν ἔχομεν, λέγει, χρεῖαν αὐθεντικῆς ἐρμηνείας, διότι εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς σαφὴς καὶ εἰς πάντα εὐνόητος⁴. Ἐν δὲ τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς Γραφῆς εἶναι παράδοξον ὅτι καὶ τῶν σχολαστικῶν θεολόγων καθάπτεται καὶ αὐτῶν τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας δὲν φείδεται, ὅπου δὲν συμφωνοῦσι πρὸς τὰς ἑαυτοῦ γνώμας⁵. Πρὸς τοὺς σχολαστικούς διέστατο καὶ ἐν τῇ περὶ πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου θεωρίᾳ. Ἐκεῖνοι δηλαδή, συνωδᾶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας, ἐγνωμάτευον ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας πεσὼν ἀπώλεσε μὲν ὅλως τὴν ὑπὲρ φύσιν ζωὴν, ἀλλὰ διέσωσε τὰς φυσικὰς δυνάμεις (*naturalia*) κατ' οὐσίαν ἀγαθὰς, ὥστε καὶ τὰ ἀληθῆ νὰ

1. Von der Freiheit des Christenmenschen, 1520.

2. Comment. in ep. ad Galatas. Witt. 1538.

3. De servo arbitrio. Witt. 1525. (Μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1926 ἐγένοντο 10 ἐκδόσεις). Ἄπαντα τὰ ἔργα τοῦ Λουθήρου ἐξεδόθησαν πολλάκις : ἐν Βιττεμβέργῃ, 1539–1558, ἐν 19 τόμοις· ἐν Ἰένῃ, 1555–1558, ἐν 12 τόμοις· ἐν Altenburg, 1661–64, ἐν 10 τόμοις· ἐν Λιψία, 1729–40, ἐν 23 τόμοις· ἐν Ἀλλῃ, 1740–53, ἐν 24 τόμοις· ἐν Ἐρλάγγῃ εἰς τρία μέρη, ἦτοι α) μικραὶ συγγραφαί, γερμανιστὶ συντεταγμέναι, (1826–57), ἐν 67 τόμοις· (2α ἔκδ. 1862–85)· β) μικραὶ συγγραφαὶ λατινιστὶ συντεταγμέναι, 1883 ἔξ., ἐν 38 τόμοις· γ) Γράμματα καὶ συμπληρώματα, (1884–1903), ἐν 10 τόμοις. Ἐβδόμη κριτικὴ ἔκδοσις ἤρξατο τῷ 1883 ἐν Βαϊμάρῃ ὑπὸ τοῦ Knaake. Ἐκλεκτὰ μέρη ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Λουθήρου ἐξεδόθησαν ὑπὸ πολλῶν.

4. De servo arb. (ἔκδ. 1591) c 8 «Res scripturae omnes in clarissima luce positae sunt». Ὁ σφαλερὸς ἰσχυρισμὸς, καθ' ὃν ἡ ἁγία Γραφή περιέχει πολλαχοῦ ἀσαφείας, προῆλθε, λέγει, ἐκ τῶν «σοφιστῶν», τουτέστιν ἐκ τῶν σχολαστικῶν θεολόγων, οἵτινες ἤθελον νὰ ἀποτρέψωσι τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆς ἀναγνώσεως ἐκείνης.

5. Comment. in ep. ad Galatas (ἔκδ. 1538) 143, b. 250, b. De serv. arb. 37. 58 ἔξ. 138. 219.

διαγινώσκη καὶ καλὰ ἔργα νὰ συντελῆ¹. Ὁ δὲ Λούθηρος ἐκ τοῦ ἐναντίου ἰσχυρίζεται ὅτι αἱ μὲν φυσικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου παρέμειναν καὶ μετὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀκέραιαι, ἀλλὰ τὸ κυρίως πνευματικὸν στοιχεῖον (*spirituale*) αὐτοῦ ἐλωβήθη καὶ διεφθάρη· ἡ νόησις διεστράφη καὶ ἡ βούλησις ἐκακώθη· ἤδη ὁ ἄνθρωπος καὶ νοεῖ καὶ θέλει διάστροφα, ἐχθρὰ καὶ ἐναντία τοῦ Θεοῦ. Οὐδεὶς τοῦ ἀγαθοῦ σπινθήρ ὑπελείφθη εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ μόνον ἀμφιβολία καὶ ἀμάθεια, δυσπιστία καὶ μῖσος πρὸς τὸν Θεὸν κρατοῦσι καὶ ἐνοικοῦσιν ἐν αὐτῷ². Ἀπλῶς εἶπεῖν ἡ κακία καὶ ἁμαρτία ἐγένετο εἰς τὸν πεσόντα ἄνθρωπον φύσις, ὥστε πᾶσα ἐνέργεια αὐτοῦ νὰ εἶναι ἀπολύτως κακὴ· τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου πάντα, καὶ ὅσα ἐτι παρέχουσι τὴν ἐμφασιν τοῦ ἀγαθοῦ, εἶναι κακά³. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία δὲν εἶναι μόνον ἀξιόποινος πράξις, ἀλλὰ καὶ ἐνδόμυχος διαφθορὰ καὶ πῆρωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ δὴ καὶ σταθερὰ καὶ παραμόνιμος. Ἀποκαλύπτεται δ' ἐκείνη ἡ ἐκ τῆς ἁμαρτίας διαφθορὰ ὡς ἔφεσις (*concupiscentia*), δι' ἧς νοοῦνται οὐ μόνον αἱ κατ' αἴσθησιν ἐπιθυμίαι, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι καθόλου αἱ ζωτικαὶ δυνάμεις τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου ὡς ἀντιφερόμεναι πρὸς τὸν Θεῖον νόμον. Ἡ κληρονομικὴ ἁμαρτία, συμπεφυκυῖα ἡμῖν ὡς ἔφεσις ἀποβαίνει ἡ γόνιμος μήτηρ πασῶν τῶν προσωπικῶν ἁμαρτιῶν. Ὅπως δ' ἐκείνη ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ἄξιον τῆς αἰδίου καταδίκης, οὕτω καὶ αὗται πᾶσαι ἀνεξαιρέτως εἶναι βαρεῖαι, θανάσιμοι ἁμαρτίαι⁴. Ὑπῆρξε δὲ ἡ προ-

¹. Τὰ «*naturalia*» τοῦ ἀνθρώπου, ἔλεγον, παρέμειναν καὶ μετὰ τὴν πτώσιν αὐτοῦ ἄθικτα (*integra*). Τοῦτο δηλοῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει βούλησιν, νόησιν, ἐλευθερίαν καὶ δύναμιν τοῦ νὰ ἐνεργῆ. (Αὐτ. 105, b.).

². Ἐνθ. ἀνωτ. καὶ 313, b. De serv. arb. 216. 218.

³. Ἡ πεσοῦσα φύσις τοῦ ἀνθρώπου ὁμοιάζει πρὸς κακὸν δένδρον, ὅπερ παράγει καρποὺς μόνον κακοῦς. Ὁ πεσὼν δηλαδή ἄνθρωπος ἔχει εἰσέτι δύναμιν ὅπως πράττῃ μόνον τὸ κακόν. (De serv. arb. 215. 223. Comment. in ep. ad Gal. 77, α 315, α 320, α).

⁴. Πᾶσαι αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἁμαρτωλαί· ὅλος ὁ βίος ἡμῶν εἶναι ἀδιάκοπος σειρά θανασίμων ἁμαρτιῶν, συνεχῆς ἄλυσις προσβολῶν τοῦ Θεοῦ. Ἐνὶ λόγῳ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ὑπὸ ἐπιθυμιῶν καταβαλλομένη, εἶναι ὡς ὑπόνομος πηλοῦ καὶ ἀκαθαρσίας. (Comment. in ep. 315, α).

πατορική ἀμαρτία διαφθορά τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, διότι ἡ ἀρχέγονος δικαιοσύνη (*iustitia originalis*) καὶ ἀγιότης δὲν ἦτο ὑπερφυσικόν τι δῶρον τῆς θείας χάριτος, ἀλλὰ φυσικὸν γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου.

Οὕτως ἡ τῆς δικαιοσύνης ἐκείνης ἀπώλεια συνεπήγαγε τὴν διαφθορὰν τῆς ἐνδομύχου φύσεως τοῦ ἀνθρώπου¹. "Ὅτι ἡ ἀρχέγονος δικαιοσύνη καὶ ἀγιότης τοῦ πρώτου ἀνθρώπου δὲν ἦτο ὑπερφυσική, ἀλλ' ἀνήκειν εἰς τὴν ἐνδόμυχον οἰκείαν φύσιν, συνάγεται ἐκ τῆς συστάσεως αὐτοῦ. Ὁ ἄνθρωπος δηλαδὴ συνέστηκεν ἐκ δύο κυρίων μερῶν, τοῦ «φυσικοῦ» (*naturale*) καὶ τοῦ «πνευματικοῦ» (*spirituale*) ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, ἐκ τῆς «σαρκὸς» (*caro*) καὶ τοῦ πνεύματος (*spiritus*). Διὰ μὲν τοῦ πρώτου, τοῦ κατωτέρου, (περιλαμβάνοντος πᾶν τὸ ἰδιάζον εἰς τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον ὡς τοιοῦτον), γινώσκει ὁ ἄνθρωπος τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ἔξω βίον, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου, τοῦ ἀνωτέρου, τὰς θείας ἀληθείας καὶ τὰ εἰς τὸ ἀγαθὸν συντείνοντα. Τὰ δύο ταῦτα μέρη εἶναι διάφορα ἀλλήλων καὶ κατ' ἀκολουθίαν προϋποθέτουσι δύο διαφόρους ἀρχάς· ἡ μὲν «σὰρξ» εἶναι τὸ φυσικὸν στοιχεῖον τοῦ ἀνθρώπου, τὸ δὲ «πνεῦμα» τὸ θεῖον, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος ζῆ ἐν τῷ θεῷ καὶ χάριν τοῦ θεοῦ². Ἡ ἀνθρωπίνη λοιπὸν φύσις ὡς ὀλότης σύγκειται ἐκ δύο συστατικῶν μερῶν, ἐκ δύο ἀρχῶν· τότε δὲ μόνον εἶναι τελεία, ὅταν ἀμφοτέρα τὰ συστατικὰ συνάπτονται μετ' ἀλλήλων. Εἰς τὴν ἀνωτέραν (πνευματικὴν) ἀρχὴν ἀνήκει ἡ δικαιοσύνη καὶ ἀγιότης τοῦ ἀνθρώπου, διότι διὰ ταύτης μόνης δύναται νὰ γνωρίσῃ καὶ ἀγαπήσῃ τὸν θεόν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ πνευματικὴ ἀρχὴ ἀνήκει εἰς τὴν ὅλην ἀνθρωπίνην φύσιν, ἔπεται ὅτι ἡ ἀγιότης καὶ ἡ ἀρχέγονος δικαιοσύνη τοῦ πρώτου ἀνθρώπου ὑπάρχει ὡς ἰδιότης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἀπολέσας ὁ ἄνθρωπος ἕνεκα τῆς ἀμαρτίας τὸ πνεῦμα,

¹. Ὁ Λούθηρος δεικνύει ὅτι οἱ σχολαστικοὶ σφάλονται, διότι καίπερ ὁμολογοῦντες ὅτι ἡ δικαιοσύνη ἀνήκει εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅμως παραδέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ μετὰ τὴν ἀμαρτίαν διετήρησε τὴν φυσικὴν αὐτοῦ ἰδιότητα ἀκεραίαν (*«mansisse integra naturalia»*). (in genes. 3).

². Πνεῦμα καὶ σὰρξ εἶναι ἀντίθετα πρὸς ἀλλήλα· ἐκεῖνο μὲν ὀδηγεῖ εἰς τὸ ἀγαθὸν τοῦτο δὲ εἰς τὸ κακόν. (De serv. arb. 190. 192. Comm. in ep. 314, α).

ὅπερ εἶναι ἢ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ, ἐγένετο τόσον κακός, ὥστε νὰ ποιῇ μόνον θανάσιμα ἁμαρτήματα· ζῆ ἤδη ἐν τῇ σαρκὶ καὶ μετὰ ταύτης ὦν οὐδὲν νοεῖ, λέγει ἢ πράττει, ὅπερ δὲν εἶναι ἐναντίον τοῦ θεοῦ ¹.

Δικαίωσις διὰ τῆς πίστεως. Οὐχ ἤττον διεφέρετο ὁ Λούθηρος πρὸς τοὺς χριστιανούς σχολαστικούς ἐν τῇ ἐκδοχῇ τῆς δικαιοσύνης, τῆς συγχωρήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δικαιοσύς δηλαδή κατ' ἐκείνους προέρχεται μὲν κυρίως ἐκ τῆς θείας χάριτος, ἀλλὰ συνεργεῖ πως καὶ ἡ ἐλευθέρα τοῦ ἀνθρώπου ἐνέργεια. Τοιαύτην δικαιοσίαν ἀποκαλεῖ ὁ Λούθηρος ἐνεργητικὴν καὶ ἀπορρίπτων κατ' οὐσίαν θεωρεῖ δυνατὴν μόνον ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ κατωτέρῳ βίῳ οὐχὶ δ' ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ὑψηλοτέρῳ. Ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ ἐγχωρεῖ, λέγει, μόνη ἢ παθητικὴ δικαιοσύς, ἣτις εἶναι ἔργον τοῦ θεοῦ, καὶ μόνον τοῦ θεοῦ· ὁ ἄνθρωπος ἐνταῦθα οὐδὲν ποιεῖ αὐτός, ἀλλὰ δέχεται παθητικῶς τὴν θείαν ἐπενέργειαν ². Τελεῖται δὲ ἡ δικαιοσύς διὰ τῆς πίστεως, οὐχὶ διὰ τῆς ἀγάπης οὐδὲ διὰ τῶν ἔργων ³. Ἡ πίστις μόνη πραῦνει τὴν ὀργὴν τοῦ θεοῦ· ἡ πίστις μόνη, ἄνευ τῆς ἀγάπης, δικαιοῖ τὸν ἄνθρωπον ⁴. Εἶναι δὲ ἡ πίστις σταθερὰ πεποίθησις (fiducia) ὅτι ὁ θεὸς ἄνευ τινὸς ἀξίας ἡμῶν καὶ μόνον ἕνεκα τοῦ Χριστοῦ καταπέμπει τὴν χάριν καὶ συγχωρεῖ ⁵. Ἡ πί-

¹. Comm. in ep. 85, a 76, b «Carnem nihil posso cogitare, loqui et facere, nisi contra Deum pro diabolo».

². Αὐτ. 2, α ἐξ. Justitia fidei est iustitia mere passiva. Ibi enim nihil operamur... nisi tantum recipimus et patimur alium operantem in nobis, scilicet Deum. Πβλ. De serv. arb. 130. Ταῦτα εἶναι λίαν ὁμόλογα πρὸς τὰ εἰρημένα. Διότι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως διαφθαρεῖς ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ καταστάς οὐσιωδῶς κακός, ἀδυνατεῖ νὰ συνεργήσῃ εἰς τὴν δικαιοσίαν.

³. Τὰ ἔργα δὲν αἴρουν, ἀλλ' αὐξάνουσι τὴν ἁμαρτίαν· εὐλόγως, διότι τὰ ἔργα πάντα ἀνεξαιρέτως εἶναι, κατὰ τὰ εἰρημένα, ἁμαρτίαι· ὅσῳ ἄρα πλείονα εἶναι τὰ ἔργα, τόσῳ πλείονες καὶ αἱ ἁμαρτίαι. (Αὐτ. 15, b, 77, a).

⁴. Αὐτ. 83, b ἐξ. 159, b ἐξ.

⁵. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἀκράδαντον πεποίθησιν καὶ βεβαιότητα ὅτι, καίπερ μὴ ὦν αὐτὸς ἀξίος, μόνον ἕνεκα τοῦ Χριστοῦ τυγχάνει παρὰ τοῦ θεοῦ εὐσπλαχνίας, χάριτος καὶ συγγνώμης. Ὁ θεὸς δηλαδή ἀποφαίνει ἡμᾶς δεδικαιωμένους ἀφορῶν εἰς τὸν ἐν ἡμῖν οἰκοῦντα Χριστόν. (Αὐτ. 79, a καὶ b 226, a).

στις εἶναι τὸ ὄργανον τῆς δικαιοσύνης, ἥτις γίνεται διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐμπεριέχει τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τὴν εἰσδοχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν μακαρίαν ζωὴν. Ὁρος δὲ τῆς δικαιοσύνης πίστεως ἀπαραίτητος εἶναι ὁ παντελής ἀπελπισμὸς τοῦ ἀνθρώπου περὶ ἑαυτοῦ καὶ ἡ βαθεῖα ἐπίγνωσις, ὅτι εἶναι βεβυθισμένος τέλειον ἐντὸς τῆς ἁμαρτίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅτι νοεῖ καὶ πράττει καὶ λέγει μόνον τὸ κακόν. Ὅταν τις συνίδῃ τοῦτο καὶ ἀποβάλλῃ πᾶσαν ἐλπίδα εἰς ἑαυτόν, τότε μόνον ἐν ταπεινότητι καὶ παθητικότητι θὰ ῥιφθῆ εἰς τοὺς κόλπους τῆς πίστεως, διὰ ταύτης δὲ εὐτολμος καὶ ἀνέκπληκτος θὰ ἐμφανισθῆ πρὸ τοῦ θεοῦ καὶ θὰ εἴπῃ «ἔχω σταθερὰν πεποίθησιν ὅτι ἕνεκα τοῦ Χριστοῦ θὰ συγχωρηθῶ καὶ ὅτι παρὰ πάσας τὰς ἁμαρτίας μου θὰ τύχω δικαιοσύνης»¹. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἄβυσσον τοῦ ἀπελπισμοῦ καταρρίπτει τὸν ἄνθρωπον ὁ Νόμος, εἰς δὲ τὴν ἀπάθειαν τῆς πίστεως ἀνυψοῖ τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ Νόμος, ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν ἄνθρωπον μετὰ παραγγελμάτων καὶ ἀπειλῶν, ἀπαιτεῖ τὴν τελείαν ἐκείνων ἐκπλήρωσιν καὶ τὴν ἐνδόμυχον (οὐχὶ ἐξωτερικὴν καὶ ἐκ φόβου) ὑποταγὴν. Ἀλλὰ ταῦτα ἀπαιτῶν ἀπαιτεῖ ἀδύνατα παρὰ τοῦ ἐν τῇ διαφθορᾷ εὑρισκομένου ἀνθρώπου· ὑπομιμνήσκων τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν ὀργὴν τοῦ θεοῦ καταπλήττει τὸν ἄνθρωπον, ἀναταράσσει τὴν συνείδησιν αὐτοῦ καὶ ὀδηγεῖ εἰς ἀπελπισμόν². Πόρρω ἀπέχων ἀπὸ τοῦ νὰ βελτιώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ ἐναντίου ποιεῖ αὐτὸν χείρονα, διότι ἀντὶ ἀγάπης ἐμποιεῖ μῖσος πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἀντὶ ἡρεμίας ταραχὴν, ἐκπληξιν καὶ ἀπελπισμόν· ἀποβαίνει ἄρα τύραννος βασανιστικὸς³. Ἐνῶ δὲ ὁ Νόμος συνταράττει καὶ καταθραύει τὸν ἄνθρωπον⁴, τὸ Εὐαγγέλιον ἐπιφαίνεται παρήγορον καὶ ἐξαγγέλλει τὰς εὐσπλάγχνους ἐπαγγελίας τοῦ θεοῦ, ἐμποιεῖ

¹. De serv. arb. 41.

². Comm. in ep. 90, a. 15, b «Lex ostendit peccatum, accusat et perterrefacit conscientiam, iram Dei annuntiat et in desperationem adigit».

³. Αὐτ. 188, b. De serv. arb. 101.

⁴. Παρὰ ταῦτα ὁμως εἶναι ὁ Νόμος ἀναγκαῖος, διότι κηρύττει τὴν μετάνοιαν καὶ προοδοποιεῖ τὴν πίστιν. (Αὐτ. 80, a).

τὴν πίστιν ὅτι ὁ χριστιανὸς θὰ τύχη δικαιοσύνης καὶ συγχωρήσεως¹. Καὶ ἡ μὲν πίστις δικαιοῖ τὸν χριστιανόν, ὅσον καὶ ἂν εἶναι βεβαρημένος ὑπὸ τῶν ἁμαρτιῶν², εἰς δὲ τὴν δικαίωσιν ἐπακολουθεῖ ἀμέσως ἡ ἀγιότης, γινομένη διὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος, ὅπερ ἀνακαινίζει τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐμβάλλει νέαν πνευματικὴν ζωὴν³. Ἐνῶ λοιπὸν ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας ἀπώλεσεν ὁ ἄνθρωπος τὸ πνεῦμα καὶ μετ' αὐτοῦ πᾶν ἀγαθόν, διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀνακαινίζεται· ἐπανέρχεται εἰς ἐκεῖνον τὸ πνεῦμα καὶ μετ' αὐτοῦ πᾶν ἀγαθόν, ἀφοῦ τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἤδη ἀπὸ σαρκικοῦ καθίσταται πνευματικὸς, νέος ἄνθρωπος καὶ ὡς τοιοῦτος ποιεῖ ἔργα ἀγαθὰ, ἅτινα εἶναι ὁ καρπὸς τῆς πίστεως⁴. Ἡ πίστις καθ' ἑαυτὴν ἀεὶ δικαιοῖ καὶ ἐκδηλοῦται ἔπειτα κατ' ἀνάγκην δι' ἀγαθῶν ἔργων⁵, ὧν ἀφυκτον ἐπακολούθημα εἶναι ἡ ἀνταμοιβή, ἡ αἰωνία ζωὴ⁶.

Θεωρία περὶ ἀνάγκης καὶ προορισμοῦ. Ὡς θρησκὸς τοῦ ὅλου συστήματος ἐπίκειται ἡ περὶ ἀνάγκης καὶ προορισμοῦ θεωρία. Ὁ θεὸς δηλαδὴ καθορίζει πάντα κατὰ τὴν αἰδίον καὶ ἀναλλοίωτον αὐτοῦ βούλησιν καὶ κατ' ἀκολουθίαν προορᾷ

¹. Ὁ Νόμος ἐμφανίζεται μετὰ προσταγῶν καὶ ἀπειλῶν, τὸ δ' Εὐαγγέλιον μετ' ἐπιθαρρύνσεων καὶ ὑποσχέσεων. (De serv. arb. 121. Comm in ep. 226, a.)

². Ἡ πίστις ἀνυψοῖ ὑπὲρ τὸν Νόμον καὶ τὰς ἁμαρτίας. (Comm in ep. 107, b ἐξ.).

³. Διὰ τῆς πίστεως εἰσέρχεται εἰς ἡμᾶς μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῷ Χριστῷ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Τοῦτο εἶναι τρόπον τινὰ τὸ ὄργανον, δι' οὗ ὁ Χριστὸς ἐνεργεῖ ἐν ἡμῖν καὶ ἄγει εἰς ἀγιότητα. (Αὐτ. 152, b, 101, b.)

⁴. Τὰ ἀγαθὰ ἔργα δὲν συντελοῦσιν εἰς τὴν δικαίωσιν, ἀλλὰ τὸναντίον διακωλύουσιν αὐτήν. Καὶ ὁμῶς δὲν ἀποκλείονται τὸ παράπαν, πλὴν ὅτι λαμβάνουσιν ἰδιαιτέραν θέσιν· ἐπακολουθοῦσιν εὐθύς εἰς τὴν δικαιοῦσαν πίστιν καὶ ἔχουσι πρὸς αὐτήν ὡς οἱ καρποὶ πρὸς τὸ δένδρον. Ἐν ἄλλοις λόγοις τότε μόνον εἶναι τὰ ἔργα ἀγαθὰ, ὅταν ἀκολουθῶσιν εἰς τὴν πίστιν καὶ προέρχωνται ἐξ αὐτῆς. (Αὐτ. 76, 76 b. 81, a ἐξ. 200, b. ἐξ.).

⁵. Αὐτ. 293, a ἐξ. 349, b «Opera si non sequantur fidem, certissimum signum est, fidem non esse veram».

⁶. De serv. arb. 123. 125 ἐξ.

πάντα. Πᾶν ὅ,τι προβλέπει, συμβαίνει ἀναγκαίως καὶ ἀναλλοιώτως. Οὐδὲν ἄρα εἶναι τυχαῖον, ἀλλὰ πάντα ἀναγκαῖα¹. Πρὸς δ' ἔτι ὑπάρχει ὁ θεὸς παντοδύναμος· ποιεῖ μόνος αὐτὸς πάντα ἐν πᾶσιν, εἶναι ἢ ἄμεσος ποιητικὴ αἰτία πάντων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων². Τούτων οὕτως ἐχόντων δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία εἰς οὐδὲν δημιουργημάτων³. Καὶ ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν δὲν εἶναι ἐλεύθερος, ἀλλ' ἀπλῶς ὄργανον θείας ἐνεργείας· πᾶν ὅ,τι ποιεῖ εἶναι ἠρτημένον ἐκ τοῦ θεοῦ θελήματος⁴. Ἀλλὰ παραδόξως ὅμως καὶ παρὰ τὴν λογικὴν ἀκολουθίαν περιορίζει ὁ Λούθηρος τὴν ἀνάγκην μόνον εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον· διότι ὁ ἐξωτερικὸς καὶ φυσικὸς ἄνθρωπος εἶναι, λέγει, ἀπηλλαγμένος τῆς ἀνάγκης⁵.

Συναφῆς πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἀνάγκης εἶναι ἡ διδασκαλία περὶ προορισμοῦ. Κατὰ ταύτην ὁ θεὸς προορίζει τοὺς ἀνθρώπους ἐκάστους εἰς τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακόν, εἰς τὴν μακαριότητα ἢ εἰς τὴν καταδίκην⁶. Πλὴν καὶ ἡ θεωρία αὕτη ἐνέχεται εἰς δυσκολίας. Διατί ἄραγε (ἐρωτᾶται εὐλόγως) ἄλλοι μὲν προορίζονται εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ τὴν μακαριότητα, ἄλλοι δὲ τοῦναντίον εἰς τὸ κακόν καὶ τὴν καταδίκην; Καὶ πῶς ἡ Γραφή λέγει ὅτι ὁ θεὸς δὲν θέλει τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ; Ὁ Λούθηρος ζητῶν διέξοδον καταφεύγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ θεοῦ «ἀπορρήτου θελήματος», ὅπερ δὲν πρέπει νὰ ἀνερευνῶμεν, ἀλλὰ μόνον νὰ προσκυνῶμεν⁷.

1. De serv. arb. 17. 18.

2. Αὐτ. 159. 160.

3. Μόνος ὁ θεὸς εἶναι ἐλεύθερος· ἐπὶ τῶν ἀγγέλων, τῶν ἀνθρώπων καὶ καθόλου τῶν δημιουργημάτων ἡ ἐλευθερία εἶναι κενὸν ὄνομα. (Αὐτ. 78 «Liberum arbitrium nihil est». Πβλ. 206. 248. 84. «Liberum arbitrium inanis vocula»).

4. Αὐτ. 159. 158 «Nil libertatis nobis relictum, sed omnia in solius Dei voluntate pendent». Πβλ. 197 «Rapitur omnium voluntas a Deo, ut velit et faciat».

5. Καθ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ ἐν τῷ συνήθει πολιτικῷ καὶ κοινωνικῷ βίῳ εἶναι ἐλεύθερος. (Αὐτ. 87, 241).

6. Αὐτ. 167, 169. 174 κ.ξ.

7. Αὐτ. 141, 107 ἐξ. 116.

3. Θεολογία καὶ φιλοσοφία. Τὰ διδάγματα τοῦ Λουθήρου ὑπέκειντο εἰς ἰσχυράς ἀντιρρήσεις καὶ δὲν ἠδύναντο ἐν πολλοῖς νὰ ἀντίσχωσιν εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον, νὰ ἀντιστῶσιν εἰς λογικὰ ἐπιχειρήματα. Τοῦτο δὴ συναισθανόμενος καὶ αὐτὸς καὶ οἶονεὶ προλαμβάνων τὰς ἐνστάσεις σπεύδει νὰ δηλώσῃ ὅτι στηρίζεται ἐπὶ τῆς πίστεως φρονῶν ὅτι ἡ πίστις καὶ ὁ λόγος ἐν οὐδεμιᾷ εὗρηνται συμφωνία καὶ ἁρμονία. Πίστις καὶ λόγος, λέγει, Θεολογία ἄρα καὶ φιλοσοφία εἶναι ἀντίθετα καὶ ἀποκλείουσιν ἄλληλα. Ἡ δὲ σύγκρασις αὐτῶν εἶναι ἄτοπος. Οἱ «Σοφισταὶ» (σχολαστικοὶ θεολόγοι) ἀναμείξαντες τὴν φιλοσοφίαν μετὰ τῆς Θεολογίας, μεταβιβάσαντες ἐννοίας καὶ θεωρίας ἐκείνης εἰς τὴν περιοχὴν ταύτης, παρέφθειραν τὰ πάντα ¹. Λοιπὸν ἡ πίστις διδάσκει τὰ ἐναντία ἐκείνων, ὅσα διδάσκει ὁ λόγος, καὶ τὰνᾶπαλιν. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται σαφέστερον ἐπὶ τῆς θεμελιώδους θεωρίας τῆς δικαιοσύνης. Κατὰ τὸν λόγον δηλαδή ἀπαιτεῖται πρὸς δικαίωσιν καὶ σωτηρίαν ἡ συνεργία τοῦ ἀνθρώπου, τοῦναντίον δὲ κατὰ τὴν πίστιν ἀρκεῖ μόνη ἡ πίστις ². Πρὸς δ' ἔτι κατὰ μὲν τὸν λόγον ὁ Χριστὸς εἶναι μόνον νομοθέτης, κατὰ δὲ τὴν πίστιν δὲν εἶναι νομοθέτης, ἀλλὰ λυτρωτῆς ³. Ὡστε λόγος καὶ πίστις εἶναι ἀντίθετα· τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν οἰκείων ἐπιστημῶν, φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας. Αἰτία δὲ τῆς τοιαύτης ἀντιθέσεως εἶναι τὸ ὅτι ὁ μὲν λόγος ἀνήκει εἰς τὴν σάρκα, ἡ δὲ πίστις τοῦναντίον εἰς τὸ πνεῦμα· ὁ λόγος εἶναι ἔργον τοῦ σαρκικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ, ἡ δὲ πίστις ἐκ τοῦ ἐναντίου ἔργον τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ λόγος, λέγει, περιφρονεῖ τὸν θεόν, ἀρνεῖται αὐτῶ τὴν σοφίαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἀρετὴν, τὴν ἀλήθειαν, τὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ αὐτὴν τὴν θεότητα· ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσῃ τὰς ἠθικὰς ἀληθείας καὶ νὰ κρίνη

¹. Comment. in ep. ad Gal. 156, a. 159, a.

². Ὁ ἀνθρώπινος λόγος δὲν δύναται νὰ ἀποστῆ τῆς ἐνεργητικῆς δικαιοσύνης καὶ νὰ ἀνυψωθῆ εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς παθητικῆς δικαιοσύνης. Αὐτ. 129, b. 2, a «Non potest ratio humana ex spectro iustitiae activae seu propriae evolvere et attollere se ad conspectum iustitiae passivae seu christianae».

³. Αὐτ. 221, a.

τοῦ συνήθους βίου τὰς ἐνεργείας· καταναλίσκεται εἰς φαρισαϊκὰς δεισιδαιμονίας καὶ ἀποβαίνει ὁ αἴτιος πάσης πλάνης, ἡ πηγὴ πάσης κακίας, ἡ λύμη τῆς ἀνθρωπότητος ¹.

Ταῦτα δοξάζων ὁ θρησκευτικὸς οὗτος μεταρρυθμιστὴς καθάπτεται σφοδρῶς τῆς φιλοσοφίας καθόλου, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἀριστοτελικῆς ². Καὶ ὅμως οὔτε ἄπειρος ἦτο τῆς φιλοσοφίας ³, οὔτε ξένος πρὸς αὐτήν, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι πιθανὸν νὰ φανῆ. Διότι ποιῶν κέντρον τῶν θεωριῶν αὐτοῦ τὴν πίστιν στοιχεῖ κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὰ διανοήματα τοῦ μέσου αἰῶνος, ἔτι δὲ πρὸς παλαιότερα καὶ ὁμόχρονα. Ἀντιτάττων τὴν πίστιν πρὸς τὸν λόγον καὶ καταπολεμῶν τὸν λόγον ἀκολουθεῖ εἰς τὴν σύγχρονον τάσιν, τουτέστιν ἐγκρίνει τὴν θεωρίαν τῶν νεοπλατωνικῶν καὶ καρβαλιστικῶν θεοσόφων. Διακρίνων δ' ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει διττὰ συστατικὰ στοιχεῖα, τὸ θεῖον καὶ τὸ φυσικόν, ἢ, ἄλλως εἰπεῖν, τὸ πνεῦμα (νοῦν) καὶ τὴν σάρκα, ὧν ἐκεῖνο μὲν εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ, αὕτη δὲ ἡ τοῦ κακοῦ, ὑπομιμνήσκει τοὺς νεοπλατωνικοὺς καὶ τοὺς καρβαλιστάς, ἔτι δὲ τοὺς οὐαλεαντιακοὺς Γνωστικούς. Διδάσκων ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τόσον διαφθορὴν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας, ὥστε πᾶσα πρᾶξις αὐτοῦ νὰ εἶναι οὐσιωδῶς κακὴ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅτι δὲν δύναται νὰ συνεργήσῃ εἰς δικαίωσιν καὶ σωτηρίαν αὐτοῦ, συνάδει πρὸς τὴν καρβάλαν, πρὸς ἣν συμφωνοῦσιν ἐνταῦθα καὶ οἱ Γερμανοὶ μυστικοί. Ὡς εἰπεῖν, τὸ δίδαγμα τὸ περὶ δικαιοσύνης καὶ ἰδίᾳ ἡ ἔξαρσις τοῦ ἀπαραιτήτου ὄρου αὐτῆς, τῆς ἀδιασείστου δηλαδὴ πίστεως (fiducia), δὲν ἔχει τινὰ πρωτοτυπίαν· διότι τοῦτο ἦτο δόγμα τῶν ἐν τοῖς χρόνοις

1. Αὐτ. 137, a, 307a ἐξ. 309, a. 138 a.

2. Παρὰ τοῦ Ἀριστοτέλους οὐδὲν ἀγαθὸν προσδοκᾷ, ἀφοῦ ἐκεῖνος φυσιο-λογικῶς φιλοσοφῶν ἀρνεῖται τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς καὶ ἔχει πρὸς τὴν θεολογίαν ὡς τὸ σκότος πρὸς τὸ φῶς. Οὐχ ἤττον δυσμενῶς διάκειται πρὸς τοὺς ὑστερον ἀριστοτελικούς, τοὺς σχολαστικούς (τοὺς «Σοφιστάς»), ὡς χρησιμεύοντας εἰς ἄμυναν τῶν παπῶν. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὴν «Summam angelicam» τοῦ ἁγίου Θωμᾶ ἀποκαλεῖ «Summam diabolicam». (Ἐνθ. ἀνωτ. 143, b).

3. Ὁ Λούθηρος ἀνέγνω τὸν Biel, τὸν Ailli, τὸν Ὀκκαμον. Ὡσαύτως ἐσπούδασε τὸν Αὐγουστῖνον, τὸν Βερνάρδον καὶ τοὺς Γερμανοὺς μυστικούς. Τὸν Θωμᾶν ὅμως τὸν Ἀκυνάτην δὲν φαίνεται ὅτι ἐγίνωσκεν ἀκριβῶς.

ἐκείνοις νεοπλατωνικῶν καὶ καββαλιστῶν, οὐχ ἤττον δὲ καὶ τῶν παλαιῶν Γνωστικῶν. Καὶ ἡ ἀπόφανσις δὲ ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἐν παθητικῇ ὡν καταστάσει, ἐπιτρέπει ἑαυτὸν εἰς τὴν θείαν ἐπενέργειαν καὶ οὕτω πως ἀνυψοῦται ὑπὲρ τὸν νόμον καὶ τὴν ἁμαρτίαν, εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐπανάληψις τῆς δοξασίας τῶν παλαιῶν Γνωστικῶν καὶ τῶν καββαλιστῶν, ἧτις ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τῷ σουφισμῷ καὶ τοῖς Γερμανοῖς μυστικοῖς. Ἡ δ' ἐννοια πάλιν τῆς ἀπολυτρώσεως, καθ' ἣν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀνακαινίζεται, τουτέστι τὸ πνεῦμα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀφυπνίζεται καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ ἀναφαίνεται, ἀναμιμνήσκει τὴν καββάλαν· διότι καὶ κατ' ἐκείνην ἡ ἀπολύτρωσις γίνεται διὰ τοῦ Μεσσίου, δι' οὗ ὁ Θεῖος σπινθήρ (Neschamah) πάλιν ἀνάπτεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος ἀφυπνίζεται καὶ ἡ ἔνδον φύσις αὐτοῦ ἀνανεοῦται. Ὡσαύτως καὶ ἡ ἐντόμως ἐξαιρομένη ἀντίθεσις Νόμου καὶ Εὐαγγελίου δὲν εἶναι τι νέον, ἀλλ' ἐπανάληψις Θεμελιώδους διδάγματος τῶν Γνωστικῶν¹. Τέλος σημειῶδες ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀρνήσει τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας καὶ τῇ παραδοχῇ τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ ἀκολουθεῖ ὁ Λούθηρος εἰς τοὺς Μανιχαίους. Ἐνὶ λόγῳ καρποῦται τὰ σύγχρονα αὐτῷ φιλοσοφήματα καὶ παραλαμβάνων αὐτὰ περιβάλλει περιβολὴν δογματικὴν, ἧτις πάλιν ἐν πολλοῖς διατηρεῖ τὴν ἀρχαίαν γνωστικὴν καὶ τὴν μανιχαϊκὴν χροιάν.

4. Ἐπισκόπησις. Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις εἶναι ἡ κορυφωσις τῆς θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως, ἣν διήνυσεν ἐν Γερμανίᾳ ὁ χριστιανισμὸς. Ὁ δὲ κυριώτατος ἐκείνης ἀντιπρόσωπος, ὁ Λούθηρος, ὑποστάς τὴν ἐπίδρασιν τῶν μεσαιωνικῶν ἀντιλήψεων κατέστησε κέντρον τῶν θεωριῶν αὐτοῦ τὴν πίστιν, ὑποτιμῶν ἄγαν τὸν λόγον. Ἐξῆρεν ἰσχυρῶς τὴν ἐννοίαν τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας καὶ τὴν διὰ τῆς πίστεως δικαίωσιν καὶ σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, μετέθηκε δὲ τὴν ἀξίαν τοῦ προσώπου ἀπὸ τῆς πράξεως εἰς τὴν ἀπλὴν διάθεσιν· διεξήγαγεν ἀγῶνα κατὰ τῶν παπικῶν αὐθαιρεσιῶν, κατὰ τῆς ἐκκλησίας ὡς ὑπερφυσικοῦ ἰδρύματος καὶ κατὰ

¹. Οἱ Γνωστικοὶ ἤδη ἀπεφαίνοντο ὅτι ὁ Χριστὸς ἠλευθέρωσε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ κράτους τοῦ Νόμου καὶ κατ' ἀκολουθίαν πρέπει νὰ θεωρῆται οὐχὶ ὡς νομοθέτης ἀλλὰ ὡς λυτρωτής.

τῆς περὶ μυστηρίων διδασκαλίας. Καταλύσας τὴν ἱεραρχίαν τοῦ κλήρου καὶ τὴν αὐθεντίαν τῆς παραδόσεως ἀπέφηνε τὴν ἁγίαν Γραφὴν ὡς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Δὲν εἶναι δ' ὅμως ἀπηλλαγμένος ἀντιφάσεων. Οὕτως, ἐνῶ καταπολεμεῖ τὴν αὐθεντίαν καὶ τὴν παράδοσιν, πολλάκις ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας· ἐνῶ δὲ ταπεινοῖ καὶ καταρρίπτει τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ὅμως δὲν παραλείπει ἐνιαχοῦ νὰ ἀνυψώσῃ καὶ ἐξάρῃ αὐτόν ¹.

Εἰ καὶ ὁ Λούθηρος καθήπτετο τῆς φιλοσοφίας, ὅμως οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ ² ταχέως συνεῖδον τὴν ἀνάγκην τῆς φιλοσοφικῆς παιδείσεως πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς νέας διδασκαλίας. Φαίνεται δ' ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξον ὅτι τὸ νέον δογματικὸν σύστημα ἐτράπη εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ ἀρχηγέτου σφοδρῶς ἀποδοκιμασθὲν καὶ πολεμηθὲν φιλοσόφημα, τὸ ἀριστοτελικόν. Ἄλλὰ τὸ πρᾶγμα ἐρμηνεύεται ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία ἐκράτει τότε ἐν ταῖς ἀνωτάταις Σχολαῖς. Βεβαίως αὕτη δὲν παρελήφθη ἀμετάβλητος, ἀλλὰ συνεκράθη μετ' ἄλλων φιλοσοφημάτων καὶ μάλιστα πλατωνικῶν, ὥστε νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς νέας θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Τῆς τοιαύτης τροπῆς πρωτοστάτης εἶναι ὁ Μελάγχθων.

3. ΜΕΛΑΓΧΘΩΝ

1. Βίος καὶ συγγραφή. Ὁ Φίλιππος Μελάγχθων (Melanch-

¹. Εἰ καὶ καταπολεμεῖ τὴν φιλοσοφίαν, ὅμως ἐνίοτε ἐν φωτεινοτέrais στιγμαῖς, συνιστᾷ τὴν σπουδὴν αὐτῆς καὶ προσέτι παριστᾷ ταύτην ὡς ἀναγκαίαν. Ἐν τινι ἐπιστολῇ γράφει: «Vehementer et toto caelo errare censeo, qui philosophiam et naturae cognitionem inutilem putant theologiae».

². Ὁπαδοὺς εἶχεν ὁ Λούθηρος πολλοὺς. Εἰς τούτους ἀνῆκον καὶ πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι, ἐν οἷς ὁ Δανιὴλ Cramer (1568–1673), καθηγητῆς ἐν Βιττεμβέργῃ, συγγραφεὺς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Μεταφυσικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Κορνῆλιος Martini καὶ ὁ Ἰάκωβος Martini, ἀμφότεροι συγγραφεῖς μεταφυσικῶν ἔργων· ὁ Δανιὴλ Stahl (1589–1654), καθηγητῆς ἐν Ἰένῃ, συγγράφας Institutiones metaphysicae (1664)· ὁ Γεώρ. Gutke (1590–1634), πρύτανις ἐν Βερολίνῳ, ὅστις ὑπετύπωσε Νοολογίαν, καθολικὴν ἐπιστήμην τοῦ νοῦ, μέλλουσαν νὰ καταστῇ βᾶσις τῶν ἐπὶ μέρος ἐπιστημῶν· ὁ πρόσθεν μνημονευθεὶς Ῥοδόλφος Goclenius.

thon, ὅπερ ὄνομα εἶναι μετάφρασις τοῦ Schwarzzerd) ἐγεννήθη ἐν Bretten τῷ 1497 ἐκ γονέων εὐσεβῶν. Ὁ μὲν πατήρ ἐτελεύτησε προώρως, ἡ δὲ μήτηρ ἐπέζησεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρύθμισιν, ἀλλ' ἐνέμεινε μέχρι τέλους πιστὴ εἰς τὸ καθολικὸν δόγμα. Ἀνεψιὸς ὢν πρὸς μητρὸς τοῦ γνωστοῦ φιλολόγου Reuchlin (Καπνίωνος) ἀφωσιώθη ἐκ παιδικῆς ἡλικίας εἰς τὰς κλασσικὰς σπουδὰς. Διὰ καὶ συνησθάνθη πρωτίμως πρὸς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν ἀποστροφῆν, ἣτις παρέμεινεν ἀμείωτος. Ἐσπούδασε ἐν Pforzheim, Ἀϊδελβέργῃ καὶ Τυβίγγῃ, ἐν ἧ τελευταίᾳ πόλει ἐδίδαξε μετὰ πολλῆς εὐδοκιμήσεως Ἑλληνας καὶ Λατίνους συγγραφεῖς. Τῷ 1518 ἐκλήθη εἰς Βιττεμβέργην καθηγητῆς τῶν ἐγκρίτων γλωσσῶν. Ἐνταῦθα ἐγένετο γνῶριμος καὶ φίλος τοῦ Λουθήρου καὶ ἠσπάσατο τὰς μεταρρυθμιστικὰς τάσεις αὐτοῦ. Ὑπῆρξε δὲ τοσαύτη ἡ γοητευτικὴ ἐπίδρασις τοῦ μεταρρυθμιστοῦ ἐπὶ τὸν νεαρὸν ἀνθρωπιστήν, ὥστε οὗτος ἐπὶ δύο ἔτη (1520–1522) ἀφωσιώθη ὅλως εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ μεγάλου φίλου καὶ ἀπέπτυσε πᾶσαν φιλοσοφίαν, μὴ ἐξαιρουμένης καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς. Ἀλλ' ὕστερον ἐπανεῦρε τὴν πρώτην ἀγάπην πρὸς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὡς καὶ τὴν πεποίθησιν ἐπὶ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν¹. Πλὴν ὁμως διετήρησε πιστὴν τὴν ὁμολογίαν τοῦ Ἐὐαγγελίου, ἐπιζητῶν νὰ συνάψῃ πρὸς τὸ διαμαρτυρούμενον δόγμα τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν. Ὡς φιλόλογος καὶ παιδαγωγὸς εἰργάσθη συντόμως πρὸς ἀνθρώπων τῆς πανεπιστημιακῆς καὶ γυμνασιακῆς ἐν Γερμανίᾳ ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀνυμνήθη οὐχὶ ἀδί-

¹ Ἐκ τῶν περὶ Λουθήρου διαλαβόντων μνημονευτέοι οἱ Crisar J., Luther, 3 τόμ. 1912/3.—Bornkamm H., Eckhart und Luther. Stutt. 1936.—Τοῦ αὐτοῦ, Luther und Böhme, Bonn 1925.—Schülke H., Kants und Luth. Ethik. 1937.—Deutelmöser Arno, Luth. Staat und Glaube. Jena 1937.—Seether Er., Die Theologie Luth. Güter. 1940.—Horte Adol. Das kathol. Lutherbild. 3 τόμ. Münst. 1943.—Nojgaard N., M. Luth. Kopen. 1943.

¹ Ἐπανῆλθε λοιπὸν καὶ αὖθις εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, οὗ τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῶν Νικομαχείων ἠθικῶν ἐξέδωκε μετὰ σχολίων τῷ 1529.

κως ὑπὸ τῶν συγχρόνων ὡς Praeceptor Germaniae. Οὐχ ἤττον συνετέλεσε καὶ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ κατηύθυνε τὰς διαπραγματεύσεις, δι' ὧν ὑπεγράφη ἡ συνομολογηθεῖσα εἰρήνη (τῷ 1548), ἡ πορίσασα ἐπὶ τινὰ ἔτη ἡσυχίαν εἰς τοὺς μεταρρυθμιστάς. Ἐν πάσῃ δ' αὐτοῦ ἐργασία φαίνεται ἡ ἐπίδρασις τοῦ Λουθήρου, πρὸς ὃν δὲν διέλιπεν ἔχων ἐπικοινωνίαν, εἰ καὶ μὴ διετήρησε τὴν προτέραν θερμὴν φιλίαν. Κατὰ τοὺς ἀγῶνας τοὺς ὑπὲρ τῆς μεταρρυθμίσεως δὲν ἐπέδειξε πάντοτε ἐν ταῖς κρίσεσιν στιγμαῖς γενναῖον καὶ σταθερὸν χαρακτῆρα. Ἐτελεύτησε δ' ἐν Βιττεμβέργῃ τῷ 1560 καταλιπὼν πολλὰ συγγράμματα.

Ἐκ τῶν πρώτων αὐτοῦ ἔργων ἦσαν οἱ «Κοινοὶ τόποι»¹, ἐπανεκδοθέντες μετὰ δωδεκαετίαν κατόπιν ἐπεξεργασίας καὶ διασκευῆς². Ἐπηκολούθησαν δὲ πολλὰ ἄλλα, ὧν τὰ μὲν εἶναι ῥητορικά³, τὰ δὲ διαλεκτικά⁴, τὰ δὲ ἠθικά⁵, τὰ δὲ ψυχολογικά⁶ καὶ τέλος φυσικά⁷.

1. Loci communes rerum theologiarum seu hypotyposes theologicae. Wittenb. 1521. Νεώτεροι ἐκδόσεις ἐγένοντο τῷ 1533, καὶ ὕστερον πολλάκις. Μετεφράσθησαν δ' εἰς τὴν γερμανικὴν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Jonas τῷ 1536.

2. Οἱ «Κοινοὶ τόποι» τῆς πρώτης ἐκδόσεως παρέχουσιν ἐρμηνείαν τῶν διδαγμάτων τοῦ Λουθήρου· ἀναπτύσσουσι τὴν θεωρίαν περὶ τῆς αὐθεντίας τῆς ἁγίας Γραφῆς, περὶ τῆς κληρονομικῆς ἁμαρτίας καὶ περὶ τοῦ προορισμοῦ. Ὅλως δ' εἰπεῖν ἀποτελοῦσι τὴν πρώτην Δογματικὴν τοῦ διαμαρτυρομένου δόγματος.

3. De rhetorica. Wittenb. 1519, νεωτ. ἐκδ. τῷ 1531.

4. Compendiaria dialectices ratio. Wittenb. 1520.—Dialectices libri quattuor Wittenb. 1528.—Erotemata dialectices, Wittenb. 1541.

5. Ethicae doctrinae elementa et enarratio libri V. Ethicorum (Aristotelis) Witten. 1529.—Philosophiae moralis epitome sive Ethice, duobus libris seu partibus distincta. Witten. 1538.—Commentarius in quintum librum ethicorum Aristotelis. Arg. 1539.—Quaestiones aliquot ethicae. Witten. 1552.—Prolegomena in officia Ciceronis. Witten. 1567.

6. De anima. 1553. Τὸ αὐτὸ ἐξεδόθη πρότερον (τῷ 1540) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Commentarius de anima.

7. Initia doctrinae physicae, dictata in academia Vuibergensi. Wit-

2. Φιλοσοφικαὶ ἀρχαί. Ὁ Μελάγχθων δὲν ἐπεζήτησε νὰ συγκροτήσῃ νέον καὶ αὐτοτελὲς σύστημα, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ ἐνισχύσῃ τὰ θεολογήματα διὰ τῶν φιλοσοφημάτων προθυμούμενος πάντοτε, ὅπως καὶ ἐν τῇ θεολογίᾳ καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ στοιχῆ πρὸς τὴν παράδοσιν. Ἐκ τῶν ἀρχαίων δὲ φιλοσόφων προετίμα τὸν Ἀριστοτέλη ὡς παρέχοντα ὀρθὴν μέθοδον καὶ διδάγματα χρήσιμα καὶ ὑπηρετικὰ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς νέας ἐκκλησίας. Ἡ φιλοσοφία δὲν θεωρεῖται ὡς ἀλλοτρία καὶ ἀνενδεῆς τῆς θεολογίας· ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁμολογεῖται ἡ ἀδυναμία ἐκείνης καὶ ἀπαιτεῖται ἡ ἐπικουρία ταύτης. Ἡ φιλοσοφία δηλαδὴ εἶναι περιορισμένη καὶ ἀνεπαρκής, διότι ὁ νοῦς ἡμῶν ἀπέβη ἕνεκα τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας ἀδύνατος· ἐπὶ τῶν σπουδαιοτάτων ζητημάτων ἀδυνατεῖ νὰ εἴπῃ τι ἀσφαλὲς καὶ καταφεύγει εἰς τὴν θεολογίαν. Διακρίνονται δὲ τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴν παράδοσιν τρία μέρη, ἡ Διαλεκτικὴ, ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Ἱθικὴ.

α) Διαλεκτικὴ. Ἡ Διαλεκτικὴ ὀρίζεται ὡς τέχνη καὶ μέθοδος τῆς διδασκαλίας. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσα διδασκαλία ἀφορᾷ εἰς τὸν ὀρισμὸν, τὴν διαίρεσιν καὶ τὴν ἀπόδειξιν, τρία ἔχει ἡ Διαλεκτικὴ κύρια καὶ οὐσιώδη μέρη, παρέχοντα νόμους καὶ κανόνας τοῦ ὀρισμοῦ, τῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἀποδείξεως¹. Καὶ εἶναι μὲν ἡ διαλεκτικὴ, ὡς τέχνη τοῦ διακρίνειν ἐννοίας καὶ πράγματα κατὰ τὴν ὀρθὴν καὶ φυσικὴν αὐτῶν τάξιν, σύμφυτος καὶ εὐκόλος ὡς ἡ

ten. 1549. Ῥητέον ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Μελάγχθονος ἐξεδόθησαν ἐν Βασιλείᾳ εἰς 5 τόμους τῷ 1541 καὶ ὕστερον ἐν Βιττεμβέργῃ, 1562-64. Τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα αὐτοῦ εὐρίσκονται ἐν τῷ 13ῳ καὶ 16ῳ τόμῳ τῆς ἐκδόσεως C. Bretschneider καὶ H. Bindseil (Corpus Reformatorum, τόμ. 28). Εἰς ταῦτα προσθετέα τὰ Supplementa Melanchthoniana, ἅτινα ἐξεδόθησαν ἐν Λιψία ἀπὸ τοῦ 1910 καὶ ἐξῆς. Ὁ δὲ T. Hausleiter ἐξέδωκεν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Melanchthon—Kompendium (τῷ 1902) συλλογὴν ἀγνώστων ἠθικῶν, πολιτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν πραγματειῶν τοῦ Μελάγχθονος.

¹. Dialectica (ἐκδ. 1542) 1, σ. 1. «Dialectica est ars et via docendi. haec enim est proprie vis Dialecticae. Porro omnis docendi vis et ratio consistit in definiendo, dividendo et argumento».

ἀριθμητική, ἀλλὰ πρὸς συντέλεσιν χρήζει συνεχοῦς ἀσκήσεως καὶ ἐφαρμογῆς. Ἔχει στενοτάτην συνάφειαν πρὸς τὴν ῥητορικὴν· διότι ὅσα αὕτη ἐκφράζει συντόμως καὶ ἀκριβῶς, ἀναπτύσσει καὶ διακοσμοῖ διὰ τοῦ λόγου ἢ ῥητορικῆ¹.

Ἐν τῇ Διαλεκτικῇ παρέχεται διεξοδικὴ καὶ ἀκριβῆς ἐκθεσις τῆς κρατούσης τότε (ἀριστοτελικῆς) Λογικῆς, εἰς ἣν περιλαμβάνεται ἡ περὶ Κατηγοριῶν θεωρία καὶ ἐπισυνάπτεται ἡ γνωσιολογία. Πᾶσα γνῶσις, λέγει, προέρχεται ἐκ τριτῶν πηγῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τρία εἶναι τῆς ἀληθείας τὰ κριτήρια, τουτέστιν ἡ ἐμπειρία, αἱ ἐμφυτοὶ ἔννοιαι ἢ ἀρχαὶ καὶ ἡ μέθοδος τοῦ συλλογίζεσθαι. Ἐμπειρίαν ὅμως ἐννοῶ οὐχὶ τὴν ἐπιστημονικῶς ἀπληκρῶμένην, τὴν τελείαν καὶ ἀσφαλῆ παρατήρησιν (οἷαν ὕστερον ὁ Βάκων), ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνα καθόλου τὰ γεγονότα, περὶ ὧν συμφωνοῦσι πάντες οἱ ἔμφρονες ἄνθρωποι. Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἐννοίας ἀρνεῖται τὴν πραγματικότητα τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν καὶ συμφέρεται, ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν τότε φιλολόγων, μετὰ τῶν ὀνοματοκρατικῶν τῶν ἀποφαινόντων πᾶσαν γενικὴν ἐννοιαν ὡς κοινὸν ὄνομα (*nomen commune*). Ἀλλὰ πάλιν, ὅπερ παράδοξον, πρὸς ἐρμηνείαν τῆς γνώσεως συμφωνεῖ μετὰ τῶν πλατωνικῶν καὶ παραδέχεται ἐμφύτους ἐννοίας καὶ ἀρχάς (ἀξιώματα)². Αὗται δὲν προσγίνονται διὰ τῆς αἰσθήσεως, πλὴν ὅτι ἡ κατ' αἰσθησιν ἐμπειρία παρορμᾷ τὸν νοῦν εἰς κατάλληλον ἐνέργειαν, ὥστε νὰ χωρήσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας³. Καὶ δὲν εἶναι μὲν, ὡς εἴρηται, ὁ νοῦς ἰσχυρός, ὥστε νὰ συλλάβῃ τὰς ὑψίστας ἀληθείας, δύναται δ' ὅμως νὰ σχηματίσῃ

¹. Αὐτ. 1,3 ἐξ.

². Ἐμφυτος εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ θεοῦ. Εἰς τὰς ἐμφύτους ἐννοίας καταλέγονται πλῆθος λογικῶν καὶ μαθηματικῶν, φυσικῶν καὶ ἠθικῶν πεποιθήσεων. (*Erotem. dialect. epist. dedicat. σ. 7. De anima, φύλ. 127, b. 133a*).

³. *De anima 133, b. 134, a* «*Fatendum est, sensuum actione et singularibus obiectis moveri et excitari intellectum, ut procedat ad ratiocinanda universalialia et ad iudicandum*».

θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς ἐπιστήμας, καὶ νὰ ἀνυψωθῆ ἓν τινι βαθμῷ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ ¹.

β) Φυσική. Ἡ Φυσική ἀρχεται ἀπὸ τοῦ ζητήματος τοῦ Θεοῦ, οὗ ἡ ὑπαρξίς ἀποδεικνύεται πολλαχῶς καὶ δὴ α) ἡ σταθερὰ τῆς φύσεως τάξις δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαία, ἀλλ' ἐπάναγκες νὰ ἔχη ἔλλογον καὶ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου εὐρισκομένην αἰτίαν· β) ἡ λογικότης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ προῆλθεν ἐκ τῆς ἀλόγου καὶ ὕλικῆς φύσεως καὶ πρέπει νὰ ἀναχθῆ εἰς ἔλλογον καὶ θείαν αἰτίαν· γ) αἱ ἔμφυτοι ἔννοιαι καὶ γνώσεις ἔχουσιν αἷτιον, τοιοῦτο δ' εἶναι ὁ Θεῖος νοῦς, ὑφ' οὗ ἐκεῖναι ἡμῖν ἐνεποιήθησαν· δ) ἡ ἐν ἡμῖν φωνὴ τῆς συνειδήσεως δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ἄλλως ἢ διὰ τῆς παραδοχῆς δικαίου καὶ ἀγίου, ὑπεράνω πάντων ἱσταμένου κριτοῦ· ε) ἡ πολιτικὴ κοινωνία δὲν εἶναι τυχαῖον συγκρότημα, ἀλλὰ ρυθμίζεται κατ' ὀρισμένους φυσικοὺς νόμους, οἵτινες μὴνύουσι Θεῖον αἷτιον καὶ δημιουργόν· ς) τὰ τε ποιητικὰ καὶ τελικὰ αἷτια δὲν δύναται νὰ χωρῶσιν ἐπ' ἀπειρον, ἀλλ' ἐπάναγκες νὰ καταλήγωσιν εἰς πρῶτον καὶ ἔσχατον αἷτιον· ζ) τέλος αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ θαύματα τὰ ὑπὸ τῆς ἱστορίας ἀναμφιλέκτως μαρτυρούμενα, θὰ ἦσαν ἀδιανόητα ἄνευ παντοδυνάμου καὶ πανσόφου Θεοῦ ².

Ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον τῷ 3962 πρὸ Χριστοῦ, ὅπερ δὲν ἀποδεικνύεται, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἄρθρον πίστεως. Ἡ δὲ ἐπίγνωσις ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ ὁ διατηρητὴς αὐτοῦ καὶ ἅμα ὁ κυβερνήτης καὶ ὑπέρτατος κριτής, εἶναι ἡμῖν ἔμφυτος. Τὴν ὑπαρξίν Θείας προνοίας συνάγομεν ἐκ τῆς εὐρύθμου καὶ κανονικῆς πορείας τῶν πραγμάτων, ἅτινα εἶναι διατεταγμένα πρὸς τὸ συμφέρον τῶν δημιουργημάτων καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου. Ὡσαύτως ἐμφαίνει τὴν Θεῖαν πρόνοιαν τοῦτο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ζῆ κατὰ νόμους, ὅτι τὰ κακὰ ἔργα συνήθως ἐνταῦθα

¹. Τὰς ὑπερτάτας ἀληθείας λαμβάνομεν μόνον διὰ τοῦ Ἰεὺαγγελίου. (Αὐτ. 127, b. 130, a. 134, a).

². *Initia doctrinae physicae* (ἔκδ. 1559) 1, 24b. 26b ἐξ.

τιμωροῦνται, ὅτι ὑπάρχουσι μαντεῖαι καὶ θαύματα ¹. Ἐδημιούργησε δὲ ὁ θεὸς τὸν κόσμον κατ' ἐλευθέραν βούλησιν· ὁ δὲ τοιοῦτος τῆς δημιουργίας τρόπος εἶναι ὁ λόγος τοῦ τυχαίου καὶ ἐνδεχομένου τῶν συμβαινόντων. Ἀφοῦ δηλαδή ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη κατ' ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ θεοῦ, ἔχει τι τὸ τυχαῖον καὶ δὲν ἀποκλείει ἀπὸ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ τὸ ἐνδεχόμενον ². Ἐν ἄλλοις λόγοις κρατοῦσι μὲν ἐν τῷ κόσμῳ νόμοι, ἀλλ' ἡ ἰσχὺς αὐτῶν δὲν εἶναι ἀπόλυτος ³. Καθόλου δ' ἐν τῇ φυσικῇ ἡσπάζετο ὁ Μελάγχθων τὴν περὶ κόσμου ἀριστοτελικὴν καὶ πτολεμαϊκὴν θεωρίαν, εἰς ἣν ἐνέμεινε πιστὸς καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς θεωρίας τοῦ Κοπερνίκου ⁴.

Πρὸς τὴν φυσικὴν συνάπτεται ἡ ἀνθρωπολογία καὶ ψυχολογία. Καὶ ἐνταῦθα ὁ φιλόσοφος ἀκολουθῶν τῷ Ἀριστοτέλει ὀρίζει τὴν ψυχὴν ὡς ἐντελέχειαν, εἰ καὶ ὁμολογεῖ τὰς δυσχερείας περὶ τὴν ἐξήγησιν ἐκείνης. Ἡ ψυχὴ ἐκλαμβάνεται, λέγει, ὑπὸ τοῦ Σταγίριτου ὡς ἐνέργεια (agitatio), ἐνῶ εἶναι μᾶλλον οὐσία. Τὴν περὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀμηχανίαν τοῦ Μελάγχθωνος μαρτυρεῖ ἡ διατύπωσις αὐτοῦ, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσιώδης ἐνέργεια ἢ εἶδος. Οὐχ ἦττον διαπορεῖται, ἂν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχουσι τριτταὶ ψυχαί, ἢ θρεπτικὴ δηλονότι καὶ ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἡ νοητικὴ ψυχὴ ἢ μόνον αἱ τελευταῖαι δύο· ἂν ὑπάρχουσι πλείονες ὑπάλληλοι ψυχαί (ὡς ἐγνωμάτευεν ὁ Γαληνὸς) ἢ μία μόνη. Ἀλλὰ προτιμῶν τὴν παράδοσιν τῆς Σχολῆς συνομολογεῖ, ὅτι ἡ ψυχὴ

1. Αὐτ. 28, b. 29 ἐξ.

2. Ὑπὲρ τῆς τύχης καὶ οὐχὶ τῆς ἀνάγκης τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων μαρτυροῦσι πολλά, τουτέστι α) ἡ ἐλευθερία τοῦ θεοῦ ἢ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν φυσικῶν νόμων· β) ἡ ῥοὴ τῆς ὕλης ἢ μὴ ὑποκειμένη εἰς νόμους· καὶ γ) ἡ ἐλευθερία τῶν Ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων. (Αὐτ. 33, α ἐξ.).

3. Ὁ Μελάγχθων δίσταται πρὸς τε τοὺς Ἐπικουρείους καὶ τοὺς Στωϊκοὺς. Πρὸς ἐκείνους μὲν διαφέρεται, διότι παρεδέχοντο μόνον ὕλην καὶ ἀνῆγαν πάντα εἰς τὴν τύχην. Πρὸς δὲ τούτους ἀντιμάχεται, διότι ἐπρέσβευον τὴν ἀνάγκην καὶ διημφεσβήτουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως.

4. Τὴν νέαν θεωρίαν τοῦ Κοπερνίκου ἀποκαλεῖ κακὴν καὶ ἀσεβῆ, ἀποφαίνεται δὲ ὅτι πρέπει ὑπὸ τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς νὰ ἐκβληθῇ.

εἶναι μία μετὰ τριῶν δυνάμεων, ὀρεπτικῶν (φυτικῶν), αἰσθητικῶν καὶ νοητικῶν ¹. Εἰς τὰς τελευταίας ταύτας ἀνήκουσιν ἡ νόησις καὶ ἡ βούλησις, αἵτινες εἶναι ἀχώριστοι καὶ ἀνυψοῦσιν ἡμᾶς ὑπὲρ τὰ αἰσθητά. Ἡ νόησις εἶναι ἡ δύναμις, δι' ἧς μανθάνομεν τὰ ἀπλᾶ καὶ καθολικά, ἐπὶ δὲ τῇ βάσει τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν καὶ ἀρχῶν κρίνομεν τὰ πράγματα καὶ τέλος συμπεραίνομεν ἐκ τῶν γνωστῶν τὰ ἀγνωστα ². Ἡ δὲ βούλησις ἤρτηται ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτῆς ἐκ τῆς νοήσεως, ἀφοῦ αὕτη προβάλλει εἰς ἐκείνην τὸ ἐπιδικτέον πρᾶγμα· κυρίαν δ' ἔχει ιδιότητα τὴν ἐλευθερίαν, διότι κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς αἵρεσιν πράττει ἢ δὲν πράττει καὶ πάλιν πράττει οὕτως ἢ ἄλλως. Καὶ ἤρθη μὲν ἐν μέρει ἕνεκα τῆς ἀμαρτίας ἢ ἐλευθερία, ἀλλ' ὀλοσχερῶς ὅμως δὲν ἀπώλετο ³. Τὴν ὑπαρξιν ἐλευθερίας δεικνύουσι πλὴν ἄλλων τὰ θεῖα προστάγματα καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι, οἵτινες θὰ ἦσαν ἀσκοποὶ, ἂν μὴ ἀπέκειτο εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀπέχηται τῶν κακῶν ἔργων. Τὸ δ' αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπαρξις τοῦ κακοῦ, ὅπερ μὴ δυνάμενον νὰ προσνεμηθῇ τῷ θεῷ θὰ ἦτο ἀνερμήνευτον ἄνευ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ⁴. Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐνέργειαν ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις παρέμεινεν ἐλευθέρα· ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἠθικὴν σχέσιν ὑπόκειται εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ κακοῦ, οὗ δὲν δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ ἄνευ τῆς θείας χάριτος. Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ σχέσει τὸ ἐνεργοῦν εἶναι τὸ θεῖον πνεῦμα, ἡ δὲ βούλησις ἡμῶν δὲν μένει ὅλως ἀδρανῆς, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ἀρνητικῶς συνεργεῖ, καθ' ὅσον δὲν ἐναντιοῦται πρὸς τὴν θεῖαν χάριν ⁵. Ὅπως ἂν ἔχη, ἡ ψυχὴ εἶναι ἄυλος καὶ πνευματικὴ

¹. De anima 12, b ἐξ. «Sed haec sententia recepta est: in homine esse animam unam, videlicet spiraculum illud, simul vehens lucem divinam, et adferens vitam partibus omnibus congruentem».

². Καθ' ὅσον ὁ νοῦς αὐτενεργῶν νοεῖ καὶ ἐξευρίσκει τι, ὀνομάζεται ποιητικὸς· καθ' ὅσον δὲ προσλαμβάνει καὶ κατανοεῖ νοήματα ἄλλων, καλεῖται παθητικὸς. (Αὐτ. 131, a ἐξ. 136, b ἐξ.).

³. Αὐτ. 142, b. 146, b. Ethicae doctrinae elementa, σ. 31 ἐξ.

⁴. Αὐτ. 149, a. Init. doctrin. phys. 1, 34 a.

⁵. Αὐτ. 150, b. Eth. doctr. elem. σ. 43 ἐξ. «Nec tamen in nobis nihil agit voluntas, nec habet se ut statua sed concurrunt agentes causae,

οὐσία, ἣτις ἐνεργεῖ χωρὶς τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος καὶ διαμένει ἀθάνατος ¹.

γ) Ἠθικὴ. Ἐν τῇ Ἠθικῇ ἐξαγγέλλεται ὡς ἀκρότατον καὶ ἄπειρον ἀγαθὸν ὁ θεὸς, ἡ δὲ γνῶσις καὶ τιμὴ αὐτοῦ ὡς προορισμὸς καὶ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελῶν τὴν ἀρετὴν. Ἐκ ταύτης προέρχεται ἡ αἰδῖος μακαριότης, ἣτις ὅμως δὲν θὰ ἐπιδιώκηται ὡς τὸ κύριον ἀγαθὸν οὐδὲ πρέπει ἡ ἐννοια τῆς ἀμοιβῆς νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐλατήριον τῶν πράξεων ἡμῶν ². Ἐνταῦθα ἀπορρίπτεται ἡ ἠθικὴ ἀντίληψις τῶν Ἐπικουρείων ὡς ὑπερτιμῶσα τὴν ἡδονήν, ἔτι δὲ ἡ τῶν Στωϊκῶν ὡς παρορῶσα τὰ φυσικὰ ἀγαθὰ. Ταῦτα δὲν πρέπει νὰ ἀπορρίπτονται, ἀλλὰ νὰ θεραπεύωνται ὡς μέσα ὑπηρετικὰ τοῦ σκοποῦ ³. Ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἀγαθῶν διακρίνεται τὸ ἠθικὸν ἀγαθόν, ὅπερ ἐστὶ μόνον ὁ θεός, τὸ ἅγιον θέλημα καὶ ὁ νόμος αὐτοῦ. Ὁ θεῖος νόμος ἔχει τὴν ῥίζαν ἐν τῇ θείᾳ σοφίᾳ καὶ ἐνεφυτεύθη κατὰ τὴν δημιουργίαν ἐν τῷ νῷ τοῦ ἀνθρώπου ⁴. Κατὰ τοῦτον δὴ τὸν νόμον ὀφείλομεν νὰ ἐνεργῶμεν αὐτὸς περιέχει τὰς ἀρχὰς τὰς ῥυθμιζούσας τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ⁵. Πρὸς τὸν θεῖον

filius dei movens mentem verbo et spiritu sancto, cor accedens, mens cogitans et voluntas non repugnans».

¹. Ἐπὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς προσάγονται πλὴν ἄλλων αἱ πλατωνικαὶ ἀποδείξεις, ἡ ἐμφυτος γνῶσις καὶ ἡ συνείδησις τῆς εὐθύνης. Τὸ ζήτημα δ' ὅμως, ἂν αἱ ψυχαὶ ἕκασται προῆλθον διὰ γεννήσεως ἢ δι' ἀμέσου δημιουργίας τοῦ θεοῦ, καταλείπεται ἀδιευκρίνητον. (Αὐτ. 238 ἐξ. 12, b ἐξ.).

². Eth. doctr. elem. 9. 18 ἐξ.

³. Πάντα τὰ πράγματα προωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ θεοῦ εἰς χρῆσιν· ἐὰν χρησιμοποιῶνται κατὰ τὸν προσήκοντα τρόπον, πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς φυσικὰ ἀγαθὰ. (Αὐτ. 19).

⁴. Ὁ θεῖος νόμος, «τὸ φυσικὸν φῶς», ἐπεσκοτίσθη ὑπὸ τῆς προπατορικῆς ἀμαρτίας καὶ διὰ τοῦτο ἐδέησεν ὅπως τὸ κύριον αὐτοῦ ἠθικὸν περιεχόμενον ἐξαγγελθῇ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ διὰ τῶν δέκα ἐντολῶν. Ὅτι αἱ δέκα ἐντολαὶ καὶ ὁ θεῖος νόμος ἔχουσι τὸ αὐτὸ περιεχόμενον, ἐπίστευον πάντες οἱ θρησκευτικοὶ μεταρρυθμισταί.

⁵. Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος νόμος συμπίπτει πρὸς τὸ θεῖον θέλημα τὸ ἐκπεφρασμένον διὰ τοῦ δεκαλόγου. Χειραγωγούμενοι ὑπὸ τούτου δυνάμεθα νὰ: